

ВУСА, ЧУПРИНА І КОЗА

**Було колись — в Україні ревіли гармати,
Було колись — запорожці вмiли панувати...**

Т. Шевченко

Чим далі котилася Україною слава про козацьке вміння «панувати», тим більше народу переймалося вірою в оборонну силу козачу і козацьку звитягу: «До козаччини горнулося все більше людей, все зростало число таких, що ставали козаками на все життя», — писав на сторінках «Ілюстрованої історії України» історик Михайло Грушевський. Росла й відокремлювалася ціла осiбна верства козацька, і оця надзвичайно популярна серед народу «козацька верства» ставала для України не лише оборонною силою, а й об'єктом героїзації; козаки оспівувалися в піснях і перетворювалися в надлюдей у переказах. Козак ставав еталоном мужчини для «непокозаченої» частини населення України і, можливо, через це в народному світогляді поняття «справжній мужчина» замінилось одним словом «козак».

КОЗАЦЬКА МОДА

З ДІДІВ-ПРАДІДІВ

Окрім переліченого, войовнича козацька верства стала для населення України ще й законодавицею моди на одяг, на мову, на манери і навіть на чоловічі зачіски.

Така ідеалізація козаччини спричинила формування на козацькій основі узагальненого образу українця, що поступово перетворився на національний. А козацька мода на вуса і «оселедець», разом з люлькою, шапкою та козацькою зброєю, залишилися в народній пам'яті символами лицарської (читай, козацької. — О. К.) честі. «Любо було глянуть, як наїдуть запорожці в Сагайдачне! (Сагайдачне – урочище на лівому березі Дніпра, проти верхньої частини о. Хортиці. — О. К.). Народ все широкоплечий, вусатий, бравий... Голови голили. Тоді ще мода була носить чуприну, що оце в кого довга — візьме її обмота кругом вуха...».

Такий спогад про козаччину записав відомий етнограф і фольклорист Нижньої Наддніпряниці Яків Павлович Новицький. Бо тоді, «ще мода була не яка-небудь, а козацька».

Покійна бабуся Ульяна Василівна (за дівочим прізвищем Радочин) розповідала мені, що за її молодості найулюбленішою зачіскою серед селян Олександрівського повіту Катеринославської губернії була зачіска «під макітру», або «в кружок», а прозивалася в народі та мода – «козацький манір», себто «а-ля козак» – по-козацькому. Робилася ця зачіска так. Сільський циркуль-

ник садив дядька, надягав йому на голову макітру і гострим ножом чи ножицями обрізав волосся, яке визирило з-під посудини, себто стриг «кружком».

Такий спосіб постригу серед козаків підтверджує і етнограф Олекса Воропай, зазначаючи, що «підстрижене таким способом («під макітру») волосся розчісували гребінцем в такому напрямку, який визначила йому сама природа... Так підстригалось не тільки городове козацтво, а й шляхта та більша частина селян».

Запорозькі козаки рідко коли стриглися «під макітру»; вони носили чуприни або «оселедці». Останній був прикметою справжнього запорозького козака, що вже бував у походах.

Ось як описує запорозьку моду на зачіски історик Дмитро Яворницький: «Запорозькі зодягались добре, ходили браво, чепурно. Вони, бачте, голови брили: оббриє голову та ще й милом намаже, щоб добре волосся росло. Зоставляли одну тільки чуприну, довгу таку, з аршин, мабуть. Та чорну, та кучеряву! Замота за вухо разів два та й повісить, так вона й висить аж до самого плеча. А інший як візьме та вранці як розпустить, так вона зробиться, як хвіст у вівці. То все на вихвалку». Або ще: «Оце як наклади шапку, то зараз відбере (козак. — О. К.) від чуприни пучечок волосся, чуприну замота за вухо, а пучечок напустить наперед, та тоді вже й шапку наклада. Як наложити шапку, то він уже й козак».

Чуб підстригався так над лобом, на скронях і на потилиці волосся голилося чи стриглося при тілі, і тільки серед голови зоставлялося на долоню широке, кругле пасмо довгого волосся. Те волосся розчісували на всі боки і підстригали кругом — вище над лобом, а нижче на потилиці. Таким чином голені місця прикривались чубом і здавалось, що голова вся в волоссі; тільки коли чуб зачочувався вітром, то голий череп відкривався, і від того обличчя людини робилось дико-величним і войовничим. Чуби носили пани, городові козаки і посполиті; тільки пани, себто шляхта, підстригали його вище, на польський лад. В Запорозькій Січі деякі старшини (наприклад, писарі) також носили чуби.

Зовсім інакше підстригалася козацька чуприна, себто, «оселедець», коса. Вся голова голилася чи стриглася при тілі, над самим же лобом залишали кругле пасмо волосся, пальців у три ширини. Волосся те часом відросло в довгу косу, яку можна було, зачесавши на лівий бік, або обвести кругом голови і замотати за ліве вухо, або просто довести до нього і замотати. Частіше, коли вона, себто чуприна, була не дуже довга, тільки спускалася на вухо, і кінець її теліпався на плечі. Така коса надавала обличчю дуже войовничий вид і оригінальну красу. У маленьких хлопчиків чуприну підрізували у рівні з бровами, щоб не лізла в очі. У старших голова не завжди була чисто виголена, заростала невеличким волоссям і так залишалася подовгу, особливо так було у старих дідів, що не любили чепуритися.

Чуприну носили запорозькі козаки і ті люди, котрі мали зносини з ними — чумаки й селяни, що жили на Запорозжжі і близько до нього. В інших українських землях чуприну носили переважно ті козаки, що якийсь час жили на Січі (добре знали її традиції і запорозьку моду на зачіски) і повернулись назад. Але так було не завжди. Під час Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, коли, майже вся повстала Україна покозачилася, практично всі, хто зі зброєю вливався в козацькі полки, відпустили чуприни, як знак волі. Після багатьох трагічних подій та царського указу про заборону цієї зачіски, носіння чуприни пішло на спад, обмежившись Запорозжжям. Молоді козаки і джури, що ще не «нюхали пороху», не мали права носити чуприну, а стриглись, переважно, «під макітру», в кружок.

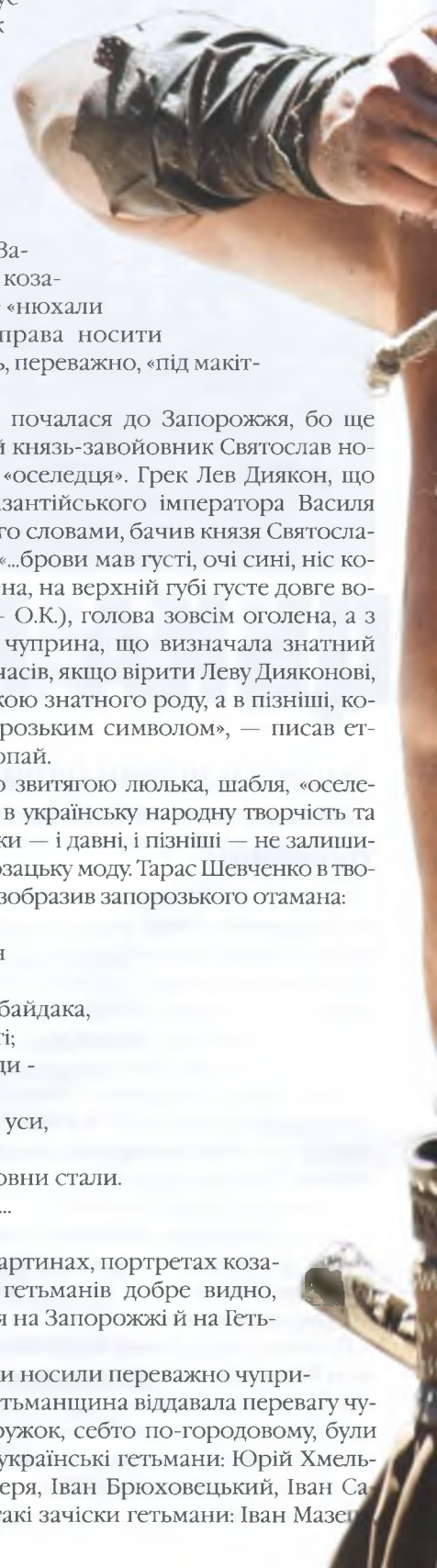
Мода на чуприни почалася до Запорозжжя, бо ще славетний київський князь-завойовник Святослав носив на своїй голові «оселедця». Грек Лев Диякон, що був при війську візантійського імператора Василя (кінець X ст.) і, за його словами, бачив князя Святослава, описав його так: «...брови мав густі, очі сині, ніс короткий, борода голена, на верхній губі густе довге волосся (себто вуса. — О.К.), голова зовсім оголена, а з одного боку висіла чуприна, що визначала знатний рід». За князівських часів, якщо вірити Леву Дияконові, «чуприна була ознакою знатного роду, а в пізніші, козацькі часи, — запорозьким символом», — писав етнограф Олекса Воропай.

Разом з козацькою звитягою люлька, шабля, «оселедець» і вуса увійшли в українську народну творчість та мистецтво. Художники — і давні, і пізніші — не залишили поза увагою цю козацьку моду. Тарас Шевченко в творі «Іван Підкова» так зобразив запорозького отамана:

А попереду отаман
Веде, куди знає.
Походжає вздовж байдака,
Гасне люлька в роті;
Поглядає сюди-туди -
Де-де быть роботі?
Закрутивши чорні уси,
За ухо чуприну,
Підняв шапку — човни стали.
Нехай ворог гине!...

На старовинних картинах, портретах козаків та українських гетьманів добре видно, якої моди трималися на Запорозжжі й на Гетьманщині.

Запорозькі ватажки носили переважно чуприни — «оселедці», а Гетьманщина віддавала перевагу чубам і макітрам. В кружок, себто по-городовому, були пострижені й деякі українські гетьмани: Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, Іван Брюховецький, Іван Самойлович. Носили такі зачіски гетьмани: Іван Мазепа

Іван Скоропадський та Павло Полуботок. Але жоден з гетьманів «не посмів» увійти в історію козаччини без вусів. Окрім, звичайно, Петра Конашевича-Сагайдачного, який прикривав нижню частину свого обличчя (кажуть, через поранення) розкішною бородою та зовсім безвусого, останнього українського гетьмана Кирила Розумовського.

«Замилування українців до вусів висловлювалось і народними примовками: «Вус балабанський, чуприна черкеська — не вважай, мості-пані, що хвортуна кепська!», «У кого чорний вусок — тому рибки шматок, в кого сива борода — тому юшки шкода!», — зазначав Олекса Воропай.

Мода на вуса зачалася в Україні від козаччини, бо в сусідніх (прикордонних) землях чоловіки голили і вуса, і бороди, або ж навпаки, залишали на обличчі одне й друге.

А от українські козаки «...бороди брили (як і голови. — О. К.), одні тільки вуса були, — писав Дмитро Яворницький. — Вуса довгі кохали. Оце як нафарбує їх, як начорнить та як розчеше гребінцем, так хоч він і старий, а такий козак вийде, що хіть-хіть! Довгенні вуса були: інший підніме їх та як позакладає аж за вуха, так вони ще нижче вух звисають...». Багато козаків за розкішні або, навпаки, за малі вуса, за звичку їх плекати отримували прізвиська, бо козаки були люди на який гострі, а ті прізвиська стали пізніше прізвищами. І живуть по світах люди з «вусатими»: Прудивус, Вусань, Вусик, Чорновус, Усенко та «чубатими»: Чуб, Чубенко, Чубченко, Чуприна, Чупринка, Чупрун — козацькими прізвищами.

Багато років тому в селі Різдявці Новомиkolaївського району Запорізької області мені пощастило записати приказку, яка передає сутність відношення українців до вусів від давніх-давен і до сьогодні, бо чоловіки-українці ще й досі любляють носити і плекати традиційні козацькі вуса. «Вуса — то честь, — говорив мені сімдесятирічний житель села, заснованого в 1843 році на місці давнього запорозького займища, Семен Кулька, — а борода, вона і в козла єсть». І хай не образяться на те бородаті українці, бо такий уже у нас, в Степовій Україні, народ — бува, як щось скаже, то як зав'яже... І не просто так, а на міцний запорозький вузол...